

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Dabis Melinda

Az elme örvényében

Az emlékezés mintázatai Kazuo Ishiguro regényeiben

Témavezető: Tóta Péter Benedek, PhD

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest, 2017**

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

Doktori disszertációmban a japán származású kortárs brit író, Kazuo Ishiguro regényeit vizsgálom. Kazuo Ishiguro nemzetközileg is elismert író, számtalan díjat kapott, könyveit mintegy negyven nyelvre fordították le. Ishiguro több területen is aktív, irodalmi tevékenysége mellett ír forgatókönyveket és dalszövegeket, ismertségét azonban elsősorban regényeinek köszönheti. Ígéretes fiatal írótehetségként figyeltek fel novelláira (*Strange and Sometimes Sadness, Waiting for J, Getting Poisoned, A family supper*), majd első regénye, *A Pale View of Hills*¹ 1982-ben jelent meg, amelyet még abban az évtizedben két másik regény követett, *An Artist of the Floating World* (1986) és *The Remains of the Day*² (1989). Ez utóbbiért számos díjat kapott, többek között a The Man Booker Prize kitüntetését. Ezen műveit származása és az első két regény Japánban játszódó cselekménye miatt gyakran a japán hagyományok és az országról alkotott nyugati sztereotípiák fényében értelmezték. Részen ezért következő művei már máshol, más nemzetiségű szereplőkkel játszódnak. Eddigi leghosszabb és talán legvitatottabb regénye a *The Unconsoled*³ 1995-ben jelent meg, majd 2000-ben a *When We Were Orphans*⁴ és 2005-ben a *Never Let Me Go*⁵. Ezt követően hosszabb szünet következett a regények sorában, 2009-ben novelláskötete *Nocturnes: Five Stories of Music and Nightfall*⁶ jelent meg. A disszertáció írásakor legújabb regénye 2015-ben jelent meg, *The Buried Giant*⁷ címmel, amely bizonyos tekintetben szakít a korábbi elbeszélői gyakorlataival.

Ishiguro regényeiben az emlékezés és az emlékek kiemelt szerepet játszanak. Egyes szám első személyben író narrátoraira jellemző, hogy visszatekintenek életükre, annak fontosabb eseményeire, ezáltal megkísérlik magyarázni és értelmezni azokat, feldolgozni a kisebb-nagyobb traumákat, és vigaszt vagy megnyugvást találjanak, esetleg igazolják saját tetteiket vagy tétlenségüket. Az elbeszélők emlékezete azonban sokszor pontatlan, ezért a felidézett események gyakran hiányosak, kronológiai elhelyezésük téves, de még fontosabb, hogy értelmezésük hibás vagy manipulált. Ezért a regényekben kibontakozó élettörténetek kevésbé a valós események rögzítése, mint inkább a narrátorok konstrukciója, hogy egyes cselekedeteiket vagy mulasztásaikat indokolják, traumáikat és félelmeiket enyhítsék vagy elnyomják. Az elbeszélés szerkezete azonban néha nehezen követhető, a különböző idősíkok

¹ A dombok halvány képe, ford. Todero Anna, Budapest, Cartaphilius, 2014.

² Magyar nyelven két kiadásban jelent meg, eltérő címmel: A főkomornyik szabadsága, ford. Kada Júlia, Budapest, Európa, 1992; illetve Napok romjai, ford. Kada Júlia, Budapest, Cartaphilius, 2000.

³ Nincsen magyar nyelvű fordítás.

⁴ Árva korunkban, ford. Tábori Zoltán, Budapest, Európa, 2002.

⁵ Ne engedj el..., ford. Kada Júlia, Budapest, Új Palatinus, 2006.

⁶ Nincsen magyar nyelvű fordítás.

⁷ Az eltemetett óriás, ford. Falcsik Mari, Budapest, Európa, 2016.

váltakoznak, a narrátor gyakran visszatér egy-egy emlékhöz, hogy befejezze vagy kiegészítse, de így is maradnak ki hosszú időszakok vagy módosulnak bizonyos emlékek az újraértelmezés folyamán. A hiányok és ellentmondások azonban nem tűnnek fel azonnal a számtalan kitérő és emlékbe ágyazott emlék felidézése során.

A disszertáció mottója kifejezi az elbeszélők és elbeszéléseik viszonyának lényegét: „az egyes szám első személyű elbeszélés végső soron egy vallomás; és akinek van mit megvallania, annak van mit elrejtene is. És aki az „én” szót használja, kezében tartja a legbiztosabb eszközt önmaga elrejtésére”⁸. Ez alapvető feltételezésem, hogy a narrátorok azért mondják el történetüket, hogy valamit felfedjenek (megvalljanak) és elfedjenek, erre pedig a legjobb mód az elbeszélés irányítása, fényt vetve bizonyos eseményekre, hogy másokat viszont sötétben tarthassanak.

Disszertációmban az emlékek kavalkádjában keresek rendszert, mikor és mi módon fedik el vagy módosítják a narrátorok történetük részleteit, és ezzel hogyan képesek manipulálni az események értelmezését. Elemzem, milyen emlékeket idéznek fel az elbeszélők, ezek az emlékek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, illetve megvizsgálom, milyen elemek maradnak ki, mely időszakok, szereplők, események hiányozhatnak a leírásból, felejtés vagy szándékos kihagyás miatt; és ezek hiányát hogyan fedi el az elbeszélés. A figyelem fókuszálása adott eseményekre és összefüggésekre, illetve mások elfedése lehetőséget biztosít az értelmezés és emlékek manipulációjára. Mindezek alapján pedig keresem az emlékezés és a felejtés lehetséges indokait.

II. A kutatás módszertana

Az emlékezetírás összetett szerkezetének vizsgálatához két másik terület alkotóinak műveire és elképzeléseire támaszkodom, hogy bemutassam Ishiguro regényeiben az elbeszélők emlékezéseinek mintázatait: M. C. Escher és Douglas R. Hofstadter. Maurits Cornelis Escher (1898—1972) holland művész, elsősorban optikai illúziókat ábrázoló litográfiáiról ismert. Képei sokszor geometrikus formákat, mindennapi és lehetetlen tárgyakat, mint a Penrose-háromszög vagy a Necker-kocka, alkalmazva vizsgálják a ciklikus ismétlődéseket és a percepció esetlegességét. Munkáit számos tudományterület, mint a matematika vagy krisztallográfia használta elméletek illusztrációjára, példájukat követve disszertációmban az egyes regényekhez és emlékezési folyamatok bemutatására, illetve

⁸ Cavell, Stanley (1976), *Must We Mean What We Say?* Cambridge: Cambridge University Press, p. 107, saját fordítás.

magyarázatára és alátámasztására választottam Escher-litográfiákat, amelyek valóban szemmel is láthatóvá teszik az emlékek bonyolult hálójának szerkezetét és rendezőelvét.

Douglas R. Hofstadter (1945–) többek között pszichológiával, matematikával és mesterséges intelligenciával foglalkozó amerikai professzor, *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*⁹ (röviden *GEB*) című, először 1979-ben megjelent művében paradoxonokat, matematikai és rekurzív rendszereket elemezve vizsgálja az „én” fogalmát, az önmagáról gondolkodni képes tudat működését. Könyvében a gondolkodás mechanizmusát vizsgálva különböző rendszereket és elemeiket kutatja, felvetéseit M. C. Escher képeivel és Johann Sebastian Bach kánonjaival illusztrálva. Vizsgálatai között szerepelnek olyan rendszerek, amelyek önmagukba térnek vissza, illetve azonos lépések ismétlésével spirálszerű rendszert alkotnak – Hofstadter a furcsa hurok elnevezést használja a jelenségre. Meghatározása szerint „a jelenség akkor fordul elő, ha egy hierarchikus rendszer szintjei között felfelé (vagy lefelé) mozogva váratlanul az eredeti szinten találjuk magunkat” (Hofstadter 2005, 10). Később még kiegészíti ezt a következőkkel:

a „furcsa hurok” [...] nem fizikai kör, hanem egy absztrakt hurok, amelyben, körkörös emeletek sorozatában, az absztrakció (vagy struktúra) egyik szintjéről a másikra csúszunk, amit felfelé irányuló mozgásnak érzékelünk a hierarchiában, mégis az egymást követő „felfelé” csúszások zárt kört hoznak létre. Azaz, habár úgy érezzük, hogy egyre távolabb jutunk a kiindulási ponttól, legnagyobb megdöbbenésünkre pontosan oda jutunk, ahol kezdtük. Tehát a furcsa hurok nem más, mint egy paradox, szinteken áthaladó visszacsatolási hurok.¹⁰ (saját fordítás) (Hofstadter, 2008, 101–102)

Az elképzelés jól illusztrálható Escher Galéria című litográfiájával. Itt ugyanahhoz a ponthoz jutunk vissza és mégsem: érzékelésünk szerint egy szintet lépünk, sőt, lefelé haladunk a kép hierarchiájában. (Más kérdés, mi a lefelé, felfelé, kifelé, befelé, hiszen Escher éppen ezeket a percepciókat zavarja meg és teszi viszonylagossá.)

Kutatásom fő keretrendszere és az elemzés alapját az Ishiguro–Escher–Hofstadter háromszög adja. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy Hofstadter elképzelései és Escher képei használhatóak-e és ha igen, milyen mértékben olyan modellek megalkotására, amelyek megragadják az emlékezés mintázatait, illetve megválaszolják a kutatási kérdéseimet. A művek elemzéséhez továbbá Gerard Genette narratológiai elemzéseiben (*Discourse du récit*, 1983) kidolgozott rendszert és terminológiát használom a múlt különböző időszakainak

⁹ Magyar nyelven Gödel, Escher, Bach. Egybefont Gondolatok Birodalma, ford. Lipovszki Gábor, Budapest, Typotex, 2005.

¹⁰ Hofstadter, Douglas R., *I Am A Strange Loop*, New York, Basic Books, 2008, 101–102. o.

rendszeresítésére. Fontos szempont az elbeszélések vizsgálatánál, hogy a trauma vagy annak nyomai gyakran emlékezetformáló erőként vannak jelen – ezek elemzéséhez a traumakutatás, főként Cathy Caruth elméleteit használom fel.

Kazuo Ishiguro regényeit három nagyobb csoportba osztva vizsgálom az emlékezés folyamatát. A csoportosítás alapja a hasonló szerkezet és mintázat, ám követi Ishiguro elbeszélői technikájának fejlődési vonalát is. Az első csoportban Ishiguro első három regényét (*A Pale View of Hills*, *An Artist of the Floating World*, *The Remains of the Day*) elemzem. A második csoportban egyetlen regény található, *The Unconsoled*. Ez a mű sok szempontból kivételes Ishiguro eddigi alkotásai között. Az elbeszélő, Ryder itt is emlékeibe bonyolódik, azonban ezeket kivetíti környezetére, teljesen paradox helyzeteket teremtve. A harmadik csoportba az időrendben következő kettő regény tartozik, *When We Were Orphans* és *Never Let Me Go*. Ismét múltjukon tépelődő narrátorok állnak a középpontban, azonban mindkettőjük múltjával kapcsolatban felvetődik a gyanú, hogy jelentős mértékben konstruált.

A disszertáció átfogó elemzési része az említett regényekre koncentrál. A legújabb regény, *The Buried Giant*, az első olyan mű, amely nem egyes szám első személyű elbeszélőt alkalmaz, ezzel egy teljesen új csoportot is alkot. Az emlékezés és annak hiánya mégis hangsúlyos szerepet kap azáltal, hogy nemcsak az egyén, hanem a közösség, a kollektív emlékezet problémakörét vizsgálja. A regény az eltérések ellenére is szervesen illeszkedik Ishiguro műveinek sorába, és logikus, egyszersmind izgalmas új lépcsőt jelent. Éppen ezért röviden megemlítek néhány, az emlékezés vizsgálatában fontos szempontot, ám nem elemzem részletesen a szöveget.

III. Új eredmények

Ishiguro regényeinek egyik, ha nem legfontosabb szereplője maga a memória. Disszertációmban ennek a különlegesen bonyolult rendszernek a trükkjeit vizsgálom a művekben, különböző aspektusából mutatva be jelentőségét. Feltételezésem, miszerint Ishiguro műveinek vizsgálatához használható eszközt nyújtanak Hofstadter által leírt koncepciók, illetve jól illusztrálhatóak Escher litográfiái segítségével, igazolódott. Sőt, Escher képei nem egy esetben túlléptek az illusztráció szerepkörén, és az interpretáció alapjává, kiindulási pontjává váltak; az Ishiguro–Hofstadter–Escher háromszög teljes értékű és elengedhetetlen eleme lett.

Kutatásom során a memória működésének ábrázolását vizsgálom, ahogy az elbeszélők vagy saját elméjük játszik az emlékekkel, és különleges szerkezeteket hoz létre. Központi kérdésem nem a miért, elsősorban nem az okát kutatom ennek a jelenségnek, hanem a

folyamatok mikéntjére kerestem a választ, hogyan tréfálhatja meg az elme és az emlékezet az embert.

Az elbeszélők visszaemlékezéseinek struktúráját Ishiguro több művében megvizsgálva Hofstadter által elemzett mintázatokat fedeztem fel: a narrátor felidéz egy eseményt, majd eltávolodik tőle, másról beszél, de később újra megemlíti, ám ezúttal más kontextusba helyezi (eltérő hely, időpont, résztvevők), máshogy magyarázza, egyes részleteket elhagy vagy hozzátesz – azaz folyamatosan manipulálja, újraalkotja a múltat. Eközben az apró változtatások akár az esemény vagy szereplők alapvetően eltérő értékelését eredményezhetik, tehát újabb szintre emeli az olvasó beavatottságát.

Az első három regényt elemezve megállapítható, hogy az elbeszélők helyzete hasonló: valamennyien idősebb korban tekintenek vissza életükre, magyarázatot és öngazolást keresve, hogy enyhítsék traumáikat, mint egy gyermek öngyilkossága vagy téves értékeknek szentelt élet, illetve félelmeiket az öregedéstől, csalódástól, végső soron pedig mások és önmaguk előtt való végső számvetéstől. A számos eltérés ellenére mindhárom elbeszélő hasonló stratégiát alkalmaz: másra vetítve vagy mások történetével vegyítve számol be az öt nyugtalanító témákról, eseményekről. Bármilyen jól ismert a pszichológiában ez a folyamat, mégis nem egyszerű megragadni a regények különböző idősíkok között ugráló, ide-oda kanyarodó és terelő narratíváiban.

A három regényben közös elem továbbá az elbeszélők látszólag őszinte igyekezete, hogy rekonstruálják a múltat, ami azonban elveszni látszik az asszociációs emlékfolyamban; olyan árulkodó elemek, mint különböző szereplőknek tulajdonított kijelentések vagy az események kronológiai összekeverése, aláássák hitelességüket és tárgyilagosságukat. Ezeket az elemeket vizsgálva követem az emlékezéssel párhuzamosan zajló folyamatot, a múlt újra- vagy átírását. Az idősíkok gyors váltakozásának másik eredménye, hogy elfedik az felidézett események közötti időben hosszú és tartalmilag jelentős kihagyott részeket. Escher Mozaik II című litográfiája alapján vizsgálom narratív réseket összegyűjtve és elemezve, hogyan mesélnek az elbeszélők az elhallgatással, és felvázolok egy lehetséges másik narratív szálát. Végül röviden kitérek a vizuális emlékezet jelentőségére, a traumakutatás eszközeivel megragadhatóvá és értelmezhetővé válik az emlékképek szerepe és jelentősége.

Hofstadter furcsa hurok (azaz az önmagába visszatérő sor) koncepciójára támaszkodva bemutatom, hogyan használják a spirális szerkezetet az elbeszélők. Etsuko (*A Pale View of Hills*) esetében az anya gyermeke öngyilkossága miatt érzett büntudat ábrázolását tette lehetővé. Ono (*An Artist of the Floating World*) egy elnyomó hierarchikus rendszer spiráljának vált részévé, apjának és tanítójának agresszív és domináns magatartását saját

életében, családjával és tanítványaival szemben pedig megteremtette saját történetének furcsa hurkait. Végül Stevens (*The Remains of the Day*) apja szakmai és fizikai hanyatlásának körülményeit felidézése saját félelmeinek visszhangja öregedése miatt.

Az első három regényben a múlt igazolására szolgálnak a visszaemlékezések, a *The Unconsoled* esetében helyszínné és valódi környezetté válnak, az emlékek testet öltve önálló, vagy önállónak tűnő életre kelnek. Sokan hasonlították a regény atmoszféráját Kafka világához, nem véletlenül. Ráadásul itt a tér és idő egysége olyannyira megbomlik, hogy lehetetlen az elbeszélés fonalát hagyományos szemléletmóddal követni, ezért Hofstadter furcsa hurok elméletét alkalmazva összegyűjtöttem és elemeztem a paradox elemeket. Három szempont szerint különböztettem meg a hurkokat: az első az tér, amely látszólag az elbeszélő igényeinek alárendelve tágul és húzódik össze, vagy mutat hasonlóságot távoli, a gyermekkort idéző helyekkel. A tér paradox viselkedése és egyes épületek központi elhelyezkedése tükrözi a szereplők egymáshoz való viszonyát, az elbeszélő állandó útkeresése és eltévelyedése pedig saját bizonytalanságát. Külön vizsgáltam a sötét folyosók szerepét, amelyek kényelmetlen helyzetből menekítik ki Rydert vagy egyszerűen hosszú utazást megtakarítva néhány perces sétával a megfelelő épületben nyíló ajtóhoz vezetve hidálnak át hosszabb távolságokat. A folyosó ellenpontja a kamra, kinyitásával jellemzően kínos helyzetbe kerül vagy bizarr helyeken találja magát. A második szempontom az idő, amely látszólag szintén Ryder igényeihez igazodik, végtelen hosszúságúra nyújtva a napot, lehetővé téve irreálisan hosszú kitérőit, valamint elmerülését a múltban. A rá várakozók látszólag rövid távollétet érzékelnek csak, miközben Ryder például interjút ad, kiutazik a városból egy fotózás kedvéért és még egy szakmai vitát is elrendez hosszas autózás után. Harmadikként a szereplők egységét vagy azonosságát elemzem. A karakterek ugyan független személyiségeknek tűnnek, azonban az elbeszélő alteregóiként is értelmezhetőek, illetve Ryder félelmeinek megtestesítőiként. Eszerint három csoportot különböztettem meg: az „elmúlt szellemeit”: az elhagyatott kisfiút és a szülei által el nem ismert ifjú zongoraművészt, a jelenét: a bukott zenészt, illetve az „eljövendő szellemét”: az lecsúszott alkoholista karmestert. Emellett számos szereplő tekinthető úgynevezett árnyékkarakternek, az elbeszélő múltjából felbukkanó ismerős, aki valamilyen oknál fogva mély hatást gyakorolt rá, esetleg megnyilvánulásaival Rydert bünteti vagy megerősíti narcisztikus önképét. Mindezek eredményeként az állítom, hogy a regény vizsgálata események leírásaként vagy az említett álomszcenárióban korlátozza az értelmezés lehetőségeit. Hiába követik egymást az események, mintha valóban két nap története állna össze az elbeszélésben, az önmagukba visszatérő hurkokat megvizsgálva arra a következtetésre jutok, hogy a narratíva tájképe, szereplői és cselekménye értelmezhetőek

egyetlen elmében lejátszódó gondolatfolyamként. Ebben az esetben érdektelenné válik, vajon ez az elme álmodik vagy hallucinál. Hiába a rengeteg szereplő, valójában nem önálló személyek, hanem „valódi” képek, emlékek és szorongások megtestesülései. Így hát nem csak bizonyos események alkotnak furcsa hurkokat, hanem az egész elbeszélés egyetlen furcsa hurok: az emberi elme.

Az utolsó elemzési fejezetben vizsgált harmadik regénycsoport narrátorai ugyan emlékeznek egyes eseményekre, ám bizonyos részletek, szereplők és a kontextus hiánya egészen eltérő értelmezést eredményez, ezért az emlékezés tekinthető teremtő erőnek, amely megalkotja a múltat. A *When We Were Orphans* felidézi az első három regény alaptémáját, azonban itt már továbbfejlődik, a narrátor az emlékeiből egy alternatív múltat épít fel a szülei eltűnése köré. A *Never Let Me Go* című regény elbeszélője pedig egy szép múltra vágyik, amely értelmet ad az életének. Az időben visszafelé működő emlékkalkotás már-már mítoszalkotás, ami elviselhetővé teszi az elbeszélők jelenének súlyát. A koncepciót Escher Rajzoló kezek című litográfiája támasztja alá, a felnőtt önmaga személyiségét formáló gyermekkorának alkotójává válik, hogy megvédjen egy ideális világot vagy értelmet adjon rövid életének.

Az utolsó előtti fejezetben rövid kitérőben említék néhány, a memóriához és az emlékezéshez köthető szempontot a *The Buried Giant* című műben. Itt kevésbé az emlékezés, mint inkább az emlékek hiánya tölt be központi szerepet. Az egyén felejtése grandiózus mértéket ölt azáltal, hogy egy egész térség él az állandó felejtés állapotában régi és friss emlékek nélkül. Mivel az amnézia nem egyetlen személyt, hanem számtalan közösséget jellemez, az egyén bensője külső tájképpé válik, akár a Klein-kancsó esetében. A felejtésnek itt ágense van, amely biztosítja, hogy korábban véres harcokba bonyolódó népek békésen éljenek egymás mellett, felvetve a felejtés és megbocsátás vitatott elvét.

A záró fejezetben megemlítek két, az emlékezéshez kötődő témát, amely valamennyi regényben megjelent: a szülők problematikáját, akik – általában hiányuknál fogva – súlyos teherként nyomják az elbeszélők vállát; illetve az utazás, mint hajtóerő a narrátorok életében és elbeszéléseiben.

Az emlékezések szerkezetét és mintázatait vizsgálva bemutattam, hogy egy-egy elbeszélést (emlékezést, elmét) számtalan formálódó, dinamikus furcsa hurok jellemez, innen disszertációm alapfeltevése és címe: az emlékezet az elme által keltett állandó mozgásban levő örvény, ahol az emlékek nem statikus entitások, hanem összekapcsolódó és összeolvadó, egymásra ható vagy egymást kioltó, kusza fonalak. Hofstadter a GEB bevezető fejezetében említi, hogy amikor művét írta, idővel rádöbbsent, hogy „Gödel, Escher és Bach

tulajdonképpen ugyanazon lényeknek más-más irányba vetődő árnyékai.”¹¹ A regények elemzése megmutatta, hogy Ishiguro is egy más irányba vetett különleges árnyéka ennek az esszenciának.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

“In the Vortex of the Mind: Interpreting *The Unconsoled* by Kazuo Ishiguro”, *Conference proceedings of the 11th HUSSE conference*, L’Harmattan, Budapest, 2014.

“In the Vortex of the Past: Patterns of Remembering in Kazuo Ishiguro’s Novels”, in Yildiz-Bagce, Abaci (et al.), *19th METU British Novelists Conference Proceedings on Kazuo Ishiguro's Work*, METU, Ankara, 2012.

“Kazuo Ishiguro’s Early Short-Stories as Predecessors of the Novels”, in Földvály, K., Almási, Zs., Schandl, V. (eds.), *HUSSE10–LitCult*, Debrecen, HUSSE, 2011.
<http://mek.oszk.hu/10100/10171>

¹¹ Hofstadter, Douglas R. (2000). *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*. 20th Anniv. London, Penguin, 26. o., saját fordítás.